

Aleksandra BANJEVIĆ (Podgorica)

Univerzitet Crne Gore

UDK 811.163.4`373.45

JEZICI U KONTAKTU I JEZIČKO POSUĐIVANJE - ADAPTACIJA POSUĐENICA -

Jezici su u neprestanom dodiru. Jezički dodiri se proučavaju u tri smjera : a. usvajanje jezika; b. jezičko posuđivanje; c. prevodenje.

Prilikom jezičkog posuđivanja javljaju se adaptacije modela. Adaptacija modela pokazuje primarne i sekundarne pojave koje se javljaju na sva četiri nivoa. Adaptacija prema nivoima sprovodi se prema tipovima transfonemizacije, transmorfemizacije i stepenima promjene značenja na semantičkom nivou.

Jezici u kontaktu i interferencija jezika vrlo su kompleksni fenomeni jer su povezani s dodirima i ispreplijetanjima raznih kultura i civilizacija, tako da te relacije nijesu samo lingvistički uslovljene nego i izvanlingvistički. Riječi romanskog porijekla koje sriječemo u našem govoru nijesu odjednom prešle u naš govor. Taj prelaz je trajao više vjekova. On nije prekinut ni danas.

Savremeni trend učenja stranih jezika čini još značajnijim proučavanje romanskih posuđenica upravo zbog očuvanja jezičko-kulturne baštine pokoljenjima koja dolaze.

Ako posmatramo jezik kao sistem znakova koji ljudi upotrebljavaju u jezičkoj djelatnosti i tome dodamo da je jezik po svom karakteru, kao i svaki sistem apstraktan, onda je govor njegovo konkretno ostvarenje u nekoj materiji. Na taj je način jezik «organizacija govora».

Jezik i govor su dva aspekta jednog fenomena koji smo nazvali jezička djelatnost. Iz ove njihove interakcije proizilazi jezička kreativnost tj. sposobnost jezika i govora da se prilagođavaju stalno novim potrebama jezičke prakse.

Tokom čitave ljudske istorije jezici su dolazili u međusobne dodire.

Posljedice tih dodira mogu biti različite - sežu od leksičkog posuđivanja, preko strukturalnog posuđivanja pa sve do nestajanja jezika ili stvaranja novih.

Svaki jezik je podložan leksičkim uticajima drugih jezika i iz njih preuzima riječi i unosi ih u svoj rječnik. Neke od njih se efemerno zadržavaju u jeziku primaocu da bi poslije izvjesnog vremena iščezle, dok se druge ustaljuju i postaju sastavni dio rječnika, do te mjere da se u svijesti većine govornika više ne osjećaju kao riječi stranog porijekla.

Od svih velikih civilizacija koje su se razvijale i propadale, nijedna nam nije tako bliska kao rimska. Rimsko Carstvo se prostiralo, na svom vrhuncu, sa istoka na zapad na teritoriji od pet hiljada kilometara i sa sjevera na jug tri hiljade dvjesto kilometara. Teritorija Balkanskog poluostrva na kojoj žive Južni Sloveni bila je gotovo pet vjekova pod direktnom političkom vlašću rimske imperije. Ovo je Carstvo u svom dugom trajanju prošlo kroz mnoge promjene, mijenjajući na tri kontinenta pored svoje vlastite i sudbinu mnogih država i naroda.

Širenje latinskoga jezika, kojim su govorili Rimljani predstavlja rezultat vojničkog, političkog i ekonomskog osvajanja velikog dijela Evrope. Razvitak Mletačke republike u Istri i Dalmaciji prekinuo je vezu između istočne i zapadne Romanije tako što je u gradovima mletačko narječje istislo posve stariji romanski jezik ovih pokrajina koji se razvio u njima još u vizantinsko doba.

Istorija primorskog dijela Crne Gore se može podijeliti do 1914. na razne epohe od kojih ćemo nabrojati samo neke: ilirsku, rimsko-vizantinsku, mletačku.

Prvobitno ilirsko-tračko stanovništvo promijenilo je svoja obilježja u dodiru sa naprednijom osvajačkom civilizacijom kontinentalnog tipa s one strane Jadrana, tako da su, kako navodi P. Skok, Rimljani relativno veoma brzo postigli ono što grčka civilizacija pomorskog tipa ponikla baš na Balkanskom poluostrvu i u njegovom neposrednom susjedstvu (Jegejskim ostrvima, primorskim naseljima Male Azije i Južne Italije), nije mogla a nije ni željela da postigne.¹ Slovenizacija Romana u dalmatinskim gradovima trajala je do kraja srednjeg vijeka.

¹ P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*, Split, Jadr. straza, 1934, str. 18-25 i Dr Grga Novak, *Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća*, Vojno delo, Beograd, 1962, str. 15-36.

Početkom XVI vijeka Crna Gora je podijeljena na pet nahija. Crnoj Gori pripada i grbaljska župa, ali ona uživa poseban položaj prema Turskoj. U to doba Crna Gora ima oko 20.000 stanovnika. Krajem XVII vijeka Crna Gora učestvuje na strani Venecije u ratu protiv Turaka. Trupe Venecije i crnogorski odredi bore se zajedno u nekoliko bitaka. Vladika Danilo traži 1717 godine od Venecije uspostavljanje protektorata nad Crnom Gorom, na temelju crkvene i unutrašnje autonomije. Venecija prihvata taj zahtjev, a Crnogorci dobijaju pravo da biraju "guvernadura". Guvernaduri i vladike stvaraju dvije grupe i često su u međusobnom sukobu. Obje grupe teže izgradnji državne vlasti u kojoj će imati odlučujući uticaj. Novi vladika Petar Petrović izabran je na taj položaj 1784. i od tada igra najznačajniju ulogu u Crnoj Gori. Od 1420. do Bečkog kongresa 1815. godine u Boki Kotorskoj i Primorju u upotrebi je bio mletački (venecijanski) jezik. Zadnjih sto godina austrijske vladavine ovim prostorima (1815-1918) zvanični jezik je bio italijanski. Odatle i prevaga preuzetih riječi iz italijanskog jezika. Pored ova dva osnovna izvora romanizama, dolaze i neke riječi iz toskanskog i latinskog jezika.

Prema Skoku predslovenski jezici na Balkanu su:

- a) vulgarno-latinski, od koga se očuvao rumunski do danas,
- b) iliro-trački, od koga je današnji albanski (arnautski) i
- c) staro-grčki, koji se u današnjoj svojoj fazi zove novojelinski ili novogrčki.

Romanski jezički svijet pokušavamo da obuhvatimo ovim cjelinama:

balkanski romanitet (rumunski, dalmatski); italiski romanitet (italijanski); sardski; alpski romanitet (retoromanski, ladinski, furlanski); galski romanitet (francuski, frankoprovensalski, okcitanski); iberski romanitet (katalonski, španski, portugalski).

Klasični jezici nijesu sasvim izbrisali tračka i ilirska narječja, ali su izvršili snažan uticaj na njihovu strukturu i leksiku. Od narodnog, tzv. vulgarnog latinитета su se razvili balkanski romanski dijalekti. Upotreba germanskih najamnika u rimskim trupama dovela je, već od II-III vijeka, do prodora izvjesnih germanskih riječi u latinitet ilirskih područja. Latinski jezik, odnosno romanski govor zadržao se skoro 2000 godina, uprkos laganom, ali ustrajnom naseljavanju Slovena, uprkos kasnijem snažnom venetskom uticaju koji se počeo širiti istovremeno sa ekspanzijom političke

i privredne vlasti Mletačke republike nekako od 1000 god. pa nadalje.

Najstarije posuđenice vode porijeklo iz balkanskog vulgarnog latiniteta. To su riječi račun (lat. *rationem*), košulja (lat. *casula*). Od VII vijeka grčki postaje zvanični jezik Istočnog rimskog Carstva (Vizantije), dok se u primorskim gradovima na Jadranu zadržava jedna varijanta balkanskog latiniteta. Ta varijanta postepeno prelazi u starodalmatski jezik. To bi bio drugi period prodiranja romanizama ili tzv. "dalmatski period". Dalmatski, ili "jezik dalmatinskih Romana iz predmletačkog razdoblja", prema Skoku, je izumrla romanski idiom dalmatinske obale prvih vjekova naše ere koji je služio kao sredstvo komuniciranja dalmatinskim Romanima odvojenim od matice. Prije svega, ovdje je potrebno razdvojiti stari romanski jezički sloj, dalmatski od venetskog superstrata. Ono što je karakteristično su dalmatski relikti (*ostatak sačuvan iz davnih vremena*), u kojima je očuvan izgovor velarnih suglasnika *k* i *g* ispred palatalnih vokala *i* i *e*, zatim latinska grupa *-ti*, *-te* koja je pred vokalom dala *č* (lat. *petium* u značenju komad – *peča*). Venetski sloj je postepeno istisnuo dalmatski jezik, najprije iz javnog života. Narastajući slovenski uticaj je bitno pripomogao da venetski govori potpuno uguše dalmatski jezik. Stari dalmatski jezik kojem romanistika danas priznaje status posebnog romanskog jezika, poznat je po dokumentima i trgovačkim pismima s kraja XIII vijeka. Veoma je teško odvojiti posuđenice mletačkog porijekla od posuđenica toskanskog porijekla koje od XIII vijeka prodiru na jadransku obalu. Apsolutna predominacija venecijanskog elementa može biti prihvaćena kada je u pitanju Korčula koju je V. Vinja ispitivao, ali ne i crnogorski krajevi u kojima nailazimo na mletački i turski uticaj.

Preuzimanje riječi se vrši uvijek pod određenim uslovima i uz izvjesna ograničenja. Sve riječi podliježu fonetskim, sintaksičkim i morfološkim pravilima preuzimanja i prilagođavanja jezičkom korpusu.

Jezik u Crnoj Gori jedan je jezički entitet nastao na ovom prostoru na osnovu narodnih ijekavskih crnogorskih govora i predstavlja ono što se u nauci o srpskohrvatskom jeziku određivalo kao "crnogorski književnojezički izraz", odnosno crnogorski jezik. Nekadašnji zajednički srpsko-hrvatski jezik imao je dvije varijante: srpsku i hrvatsku (danas su to dva odvojena standardna jezika: srpski i hrvatski) i dva književnojezička izraza: crnogorski i bosansko-hercegovački (bosanski je podignut na nivo standardnog jezika, crnogorskom predstoji standardizacija).

Odlika govora tzv. Stare Crne Gore, poniklog prije svega u Katunskoj nahiji i lovčenskoj Crnoj Gori može se sažeti u tome da skoro nema slabog i uzlaznog akcenta, postoji samo silazni i jaki. Crnogorski jezik posjeduje melodijski akcenat, dok je akcenat italijanskog jezika i venecijanskog dijalekta ekspiratoran. To ne znači da pojedine uže regije tog govornog područja nemaju određene razlike koje su prvenstveno izražene u mekoći ili tvrdoći silaznih i uzlaznih akcenata. No, te razlike u govoru u pojedinim djelovima Stare Crne Gore, iako male, su takve da ljudi po govoru znaju ko je iz kog kraja, jer svako ima neke svoje specifične riječi, izraze i govorne boje po kojima se međusobno govori razlikuju.

Pored osnovnog leksičkog fonda slovenskog porijekla crnogorski jezik sadrži i leksičke naslage iz drugih jezika. Tokom svog razvoja on je takođe preuzimao riječi iz grčkog, latinskog, turskog, italijanskog, francuskog, ruskog, njemačkog jezika... Ovi leksički uticaji su bili stupnjeviti i neravnomjerni i zavisili su od istorijskih i kulturnih okolnosti. U pojedinim periodima bi jedan strani jezik imao dominantan položaj i iz njega bi se pozajmljivao veliki broj riječi, a zatim bi taj uticaj slabio i kao glavni leksički "izvoznik" bi se pojavljivao neki drugi jezik.

U odnosu na romanske govore, slovenski govorni predstavnici bili su pretežno zemljoradničkog tipa i nedostajala im je terminologija za čitave vrste djelatnosti. Romanske posuđenice u Crnoj Gori pripadaju gotovo svim gramatičkim kategorijama. Prirodno je da se među njima nalazi najveći broj imenica, jer one se najlakše pozajmljuju, a i njihov broj je u jeziku najveći, ali ni ostale vrste riječi nijesu nezastupljene. Najmanje su zastupljene zamjenice i brojevi koji se najteže i prenose iz jednog jezika u drugi. Na osnovu velikog broja pozajmljenih pridjeva, glagola i priloga, Taljavini² je formulisao svoju teoriju o lingvističkoj predominaciji italijanskih jezika na dalmatinskim obalama, ne vodeći računa o stvarnim dometima značajne slovensko-romanske jezičke simbioze. Da bismo ukazali na veliki broj imenica koje su iz romanskih jezika i dijalekata apeninsko-balkanske aree prodrle u govore u Crnoj Gori, poslužićemo se Taljavinijevom podjelom na apstraktne, konkretne i tehničke imenice.

Broj apstraktnih termina koje smo uočili je veliki, naročito onih koji se odnose na duhovne osobine čovjekove, kulinarstvo, sudsku i administrativnu terminologiju, izvjestan broj termina iz oblasti medicine.

² C. Tagliavini, *Italia e Croazia*, str. 377 - 455.

U konkretne imenice spadaju nazivi biljaka, životinja, djelova tijela. Iz oblasti tehničkih posuđenica među imenicama imamo primjere iz pomorske terminologije i brodogradnje u kojoj je romanski uticaj posebno došao do izražaja na čitavoj crnogorskoj obali a i šire. Veliki je broj opisnih pridjeva romanskog porijekla iz svih oblasti prodro u govore u Crnoj Gori. Geografija, meteorologija i turizam značajno su zastupljeni među romanizmima u Boki. Ribarska terminologija na Jadranu uopšte obiluje pozajmljenicama iz romanskih jezika.

Kroz upotrebu riječi mogu se vidjeti narodni običaji, odnos prema porodici i društvu, sadržaj porodičnog i seoskog života i niz drugih. Danas je tih riječi neuporedivo manje zahvaljujući raznim unifikacijama i reformama. Ulazeći u jedan drugačiji sistem, riječi su morale da u njemu traže svoje mjesto, da se prilagođavaju njegovim pravilima, ali i da ih pomalo remete. Najčešće se suočavamo sa čuvanjem dužine vokala romanskih posuđenica.

U odnosu na crnogorski jezik i promjene koje su se desile u *jezičkoj interferenciji* je i ta da je starije romansko predakcentno **a** dalo u slovenskim jezicima **o**. To je jedna od najstarijih fonetskih promjena u crnogorskim posuđenicama iz romanskih jezika i seže do u preddalmatski period. U najvećem broju slučajeva romansko **a** daje naše **a** u svim položajima. Najčešća samoglasnička promjena koja se javlja prilikom prelaska romanskih riječi u crnogorski govor je zamjena samoglasnika **o** samoglasnikom **u** (npr. pirun < ven. piron itd). Romansko **u** u riječima na koje smo naišli daje gotovo isključivo isti refleks, tj. **u**, i to u svim slučajevima (npr. lumer < it. numero).

Romanski samoglasnik **e** u najvećem broju slučajeva čuva svoju vrijednost u svim svim položajima. Kod određenih riječi je izvršena promjena samoglasnika **i** u **e** u naglašenom slogu, kao i u nenaglašenom slogu prije i poslije akcenta. Ta je promjena, prema Skoku, izvršena već u dalmatsko-romanskom periodu (pr. incerka < it. in circa). Nepostojano **a** se redovno javlja u romanskim posuđenicama (banak < it. banco).

Diftong se održao samo u zatvorenom slogu, a u otvorenome je bio monoftongiran (slivanje dva samoglasnika u jedan) na osnovu zakona *asimilacije*. Nastao je monoftong iz naglašenog prvog elementa diftonga u otvorenom slogu: **ou** > **u**. Diftong **uo** dao je u naglašenom slogu dugo **o**: koprifoko < it. coprifuoco.

Vulgarni latinski je poznavao dvije vrste konsonanata, duge i kratke. Ovu razliku su čuvali i romanski jezici. Kvantitet konsonanata je pojam koji je nepoznat fonetici slovenskih jezika. Proces ozvučavanja bezvučnog labijala **p** Skok smatra pojavom koja karakteriše stare romanske govore. Tragovi te promjene su malobrojni (it. privilegio > breveladj). Promjena labiodentala **f** u zvučni labijal **p**, kao i proces ozvučavanja bezvučnog labijala **p**, smatra se takođe za jednu od najstarijih promjena koja se desila romanskim posuđenicama: prigat < lat. frigere.

Između ostalih promjena istaći ćemo česte slučajeve *metateze* u romanskim posuđenicama. Zabilježili smo primjer stare **metateze** (*izmjena redosljeda elemenata u rečenici, obično glasova ali ponekad i slogova, riječi ili drugih jedinica*) **likvida** (*apiko-alveolarni, tipa r i l*) za koju Skok takođe kaže da predstavlja jednu od najstarijih promjena i da vodi porijeklo iz ranog romanskog perioda (klak < it. calce).

Istraženi romanizmi dati su posredstvom četiri osnovna elementa: **preuzetim pojmom, njegovim značenjem, izvornim oblikom i primjerom govorne upotrebe.**

Neizbjegne i očigledne promjene koje nastaju u tom procesu posmatraju se sa dva stanovišta koja se međusobno dopunjuju:

1. U odnosu na riječi romanskog porijekla, odakle dolaze pozajmljenice, treba utvrditi kakva je razlika (u obliku i sadržini) između riječi koje su pozajmljene i prihvaćene u jeziku primaocu, dakle, jednog elementa koji funkcioniše u crnogorskom jezičkom sistemu, i izvorne riječi, elementa koji funkcioniše u stranom jezičkom sistemu.
2. U odnosu na crnogorski jezik koji pozajmljenicu prihvata treba objasniti kako se pozajmljenica uklapa u pravila našeg jezika i do koje mjere se asimiluje, tj. koliko podliježe tim pravilima, a koliko ih narušava.

Prilikom opisa fonološke adaptacije pozajmljenica nastojimo da ustanovimo regularnost formiranja foničkog oblika pozajmljenice i utvrdimo kakve promjene oblika nastaju u dodiru između dva različita fonološka sistema.

Morfološka adaptacija opisuje uklapanje romanskih pozajmljenica u morfološki sistem crnogorskog jezika. Semantička adaptacija govori

o klasifikaciji odstupanja značenja pozajmljenica od značenja izvorne riječi, o semantičkim i leksičkim uticajima na crnogorski jezik i o mjestu romanskih pozajmljenica u leksičkom sistemu crnogorskog jezika. Podjela je u suštini samo metodološka, pošto na nivou jezičkog znaka postoji nerazdvojivost tri jezičke ravni, koje i kad je riječ o integraciji leksičkih pozajmljenica, stoje u odnosu međusobne zavisnosti i interakcije. Konačna adaptacija strane riječi je rezultat adaptacionih procesa na svim jezičkim ravnima.

Jednu od najpreciznijih definicija pojave pozajmljivanja riječi daje Ž. Re-Debov: *Leksičkim pozajmljivanjem u užem smislu naziva se proces kojim jezik L1, čiji je rječnik formiran i utvrđen u trenutku T, stiče riječ M2 (izraz i sadržinu), koju nije dotle posjedovao i koja pripada rječniku jezika L2, (isto tako, formiranom i utvrđenom u trenutku T). Taj proces se odvija od trenutka T do trenutka T1; vrijeme proteklo između T i T1 veoma je promjenljivo i zavisi od brzine kojom se jedna pojava iz ravni govora kodifikuje.*³

U uobičajenoj terminologiji **L1** je jezik primalac (u našem radu crnogorski), a **L2** jezik davalac (romanski jezici). **M2** je riječ koja pripada jeziku davaocu - **model**. Prešavši u jezik primalac i pretrpjevši promjene uslovljene adaptacionim pravilima, ona postaje **M1 - replika**.⁴

Proučavanje pozajmljenica se nalazi na raskršću puteva sinhronijske i dijahronijske lingvistike, opšte lingvistike i filologije. Problem pozajmljenica privukao je pažnju leksikografa 18. vijeka. Oni su prikupljajući i obrađujući leksički materijal jednog jezika u njemu otkrivali elemente stranog porijekla. Tek u 19. vijeku, s naglim razvojem istorijske lingvistike, etimološka i genealoška proučavanja jezika ustanovila su za ovaj period veoma bitno razlikovanje pozajmljenice i naslijeđene riječi. Dominantan termin koji obilježava međujezičke uticaje je "miješanje jezika". Na pitanje da li uopšte postoje miješani jezici, daju se vrlo različiti odgovori. Dok R. Rask (R. Rask), A. Šlajher (A. Schleicher) i M. Miler (M. Müller) smatraju da do miješanja jezika može doći samo u oblasti leksike, Vitni (W. D. Whitney) i Šuhart (H. Schuchardt) ističu da se ono može očitovati i na gramatičkoj ravni. Šuhart pokreće značajna pitanja

³ J. Re-Debove, "La sémiotique de l'emprunt lexical", Travaux de linguistique et de littérature, 11/1, Strasbourg, 1973, p. 109.

⁴ "Model" i "replika" su termini koje je uveo E. Haugen "The Analysis of Linguistic Borrowing", Language, 26, 1950, p. 210.

razlikovanja pozajmljenice i strane riječi i bilingvizma. H. Paul postavlja neka veoma važna načela za proučavanje međujezičkih uticaja: razlog pozajmljivanja, proces unošenja strane riječi, fonološka i morfološka adaptacija, uloga jezika posrednika, značenjske promjene. Izučavanje pozajmljenica je bilo veoma značajno za komparativnu lingvistiku. Tako su Hibšman (Hübschmann) i Meje (Meillet) zahvaljujući identifikaciji velikog broja persijskih pozajmljenica, dokazali da jermenski jezik čini zasebnu grupu indoevropskih jezika.

Pojava strukturalizma u lingvistici i orijentacija ka sinhronijskim istraživanjima postavile su probleme pozajmljivanja stranih riječi na marginu interesovanja. To se naročito osjeća u Americi, gdje praktično nema nikakvih studija o pozajmljivanju kod predstavnika bihejviorističkog pravca u lingvistici.

Evropski lingvisti, međutim, nijesu potpuno napustili ovu vrstu istraživanja. Termin *miješanje jezika* se postepeno zamjenjuje preciznijim terminom *pozajmljivanje*. Početkom 20. vijeka problemom međujezičkih uticaja bave se naročito holandski lingvisti i otvaraju novi pravac u proučavanju pozajmljenica.⁵ Pozajmljenice se posmatraju kao svjedočanstva istorijskih kretanja i dodira različitih kultura. Između dva svjetska rata ovaj pravac slijedi Gizenska škola čija je osnovna preokupacija međusobni uticaj civilizacija putem jezika i koja unosi izvjesnu deskriptivističku strogost u ovu vrstu proučavanja.

Na osnovu istraživanja uticaja američkog engleskog na norveški jezik u govoru iseljenika u SAD, E. Haugen (E. Haugen), 1950. godine rediguje i objavljuje značajni teorijski članak *The Analysis of Linguistic Borrowing*, u kome daje preciznu klasifikaciju pojava vezanih za pozajmljivanje riječi. On se posebno interesuje za promjene koje se uočavaju između pozajmljene riječi, asimilovane u jeziku primaocu (replike), i originala iz jezika davaoca (modela) tako da uvodi razlikovanje između pojava "importacije" i "supstitucije" jezičkih jedinica. J. Vajnrajh, 1953. godine objavljuje studiju *Languages in Contact*, u kojoj obrađuje pojave jezičke interferencije na fonološkoj, morfološkoj i leksičkoj ravni. Posebnu pažnju Vajnrajh poklanja problemima bilingvizma te društvenih i kulturnih međujezičkih uticaja. Značaj ovog djela je ukazivanje na brojnost i raznovrsnost faktora koji učestvuju u procesu međujezičkih uticaja i upućivanje na široki pristup

⁵ J. J. Salverda de Grave, *De Franse Woorden in het Nederlands*, Amsterdam, 1906.

proučavanju jezičkih dodira. L. Deroa u svojoj veoma opširnoj studiji *L'emprunt linguistique*, iz 1956. godine, daje obilje materijala iz raznih jezika i nastoji da definiše opšta pravila koja regulišu proces integracije riječi stranog porijekla u jezik primalac. Detaljni sintetički pregled problema međujezičkih uticaja daje R. Filipović u knjizi *Teorija jezika u kontaktu*. (Uvod u lingvistiku jezičnih dodira, Zagreb, 1986). Filipović prihvata Haugen-Vajnrajhovu teoriju, ali je dopunjuje uvodeći podjelu na primarnu i sekundarnu adaptaciju i insistirajući na važnosti razgraničenja posrednog i neposrednog pozajmljivanja.

Brojni radovi o međujezičkim uticajima mogu se podijeliti u dvije velike grupe: prema jezičkim situacijama koje se opisuju i prema izvorima iz kojih se formira proučavani korpus.

Prva grupa se bavi proučavanjem određenog jezika koji okružuje i prožima jednu drugu, relativno malu jezičku zajednicu. Najveći broj tih radova bavi se ispitivanjem maternjeg jezika mnogih iseljeničkih zajednica u jednoj sredini. U ovaj tip istraživanja spadaju, na primjer, radovi E. Haugena, koji je proučavao govor norveških iseljenika u SAD.

Druga grupa radova ispituje uticaje jezika davaoca na standardni jezik primalac. Njoj, na primjer pripadaju radovi Mekenzija, Houpa, Klajna.

Iako su teorijske postavke oba pravca slične, posrijedi su dvije potpuno različite jezičke situacije. Za prvi tip se vezuju pojmovi bilingvizma, intimnog pozajmljivanja, snažne interferencije na svim jezičkim nivoima, nedostatka normativnih regulatora, a za drugi, kulturno pozajmljivanje, slaba interferencija - naročito na morfološkom i fonološkom nivou, uticaj jezičke norme. Korpus za prvi tip se sastoji od usmenih svjedočanstava, dok se za drugi uzima najvećim dijelom iz pisanih materijala. Dovoljno je da se uporede primjeri iz dva korpusa da bi se vidjelo da se mnogi uticaji iz iseljeničkog govora nikada ne javljaju u standardnom jeziku.

Relativno rano počeli su da se izučavaju ostaci romanizama u gradovima Dalmacije i Primorja koji su se sastojali od starodalmatskih ostataka i venecijanskih i italijanskih riječi koje su prodrle u te govore. Proučavanje dalmatskog jezika je skorašnjeg datuma i znatno je ograničeno skromnošću materijala kojim se raspolaže. Ovaj jezik zanima romanistiku prije svega zbog njegove izuzetne sudbine, dalje, zbog uticaja venetskog, sjevernoitalijanskog dijalekta, a za nas je zanimljiv zbog proučavanja romanskih uticaja na obalske dijalekte u Dalmaciji i Crnoj Gori. Prvu

studiju koja se bavila isključivo problemom romanskih posuđenica napisao je Kurelac.⁶ Proučavanjem ovog problema bavili su se Budmani, Šuhart, Zore, Maretić, Bartoli, Rešetar, Skok, Barić, Miletić, Maver, od lingvista novijeg vremena Taljavini, Aleksić, Tomanović, Deanović, Jernej, Vinja, Muljačić.

Izbor riječi ovdje nije podvrgnut strogim ograničenjima. Ograničavajući se samo na određeno leksičko područje, izostavili bismo neke važne posuđenice. Ionako, moramo napomenuti, da je njihov broj u svakodnevnom govoru nekada bio neuporedivo veći, danas se to svodi većinom na lokalizme. Neke riječi su danas arhaizmi, ali su veoma važne za objašnjenje određenih pojava u jeziku.

Izuzetno značajan problem u svakom radu o pozajmljenicama je njihova identifikacija.

Kako navodi Deroa u svojoj knjizi *L'emprunt linguistique*, Paris, 1956, (p.47-56), postoji nekoliko kriterijuma za identifikaciju porijekla riječi:

1. Istorijski kriterijum. - Pisana svjedočanstva o istoriji jedne riječi, o njenoj pojavi i upotrebi u jeziku primaocu su veoma važni podaci na osnovu kojih se mogu ustanoviti porijeklo i put određene riječi. U istorijski kriterijum bi trebalo uvrstiti i podatke o kontaktima između dvije nacije u određenom iskustvenom području.
2. Fonetski kriterijum. - L. Deroa za ovaj kriterijum kaže: "fonetski kriterijum je za lingvistu neosporno najpouzdaniji i najznačajniji".
3. Morfološki kriterijum. - Neki prefiksi ili sufiksi mogu da ukažu na porijeklo riječi. Npr: oblik prefiksa *dez-* u riječima: *dezartikulacija*, *dezinfekcija*, *dezintegracija*, *dezorganizacija* upućuje na francusko porijeklo ovih riječi. Morfološki kriterijum se koristi mnogo rjeđe nego fonetski.
4. Semantički kriterijum. - Ukoliko neka riječ ima više eventualnih izvora, ona najvjerovatnije potiče iz jezika u kome ta riječ ima isto značenje kao u jeziku primaocu. L. Deroa pak s pravom primjećuje da je ovaj kriterijum najmanje pouzdan. Riječi lakše mijenjaju značenje nego oblik.

Proces integracije strane riječi odvija se u više faza i sa dva stanovišta:

⁶ F. Kurelac, *Vlaške reči u jeziku našem*, Rad JAZU, XX, (1872), str. 93-137.

sa stanovišta enkodera i sa stanovišta dekodera. On traje od pojave strane riječi pa do njene potpune kodifikacije.

U prvoj fazi, govorno lice koje upotrebljava stranu riječ potpuno je svjesno da ona predstavlja nepoznati elemenat u jeziku i osjeća potrebu da je objasni radi razumljivosti iskaza. U ovoj fazi se često javlja metalingvistička upotreba riječi i izraza. Sljedeća etapa iste faze je jukstapozicija objašnjenja ili prevoda između zagrada. U ovoj fazi uopšte nije izvjesno da li će ona postati pozajmljenica, to jest da li će biti prihvaćena.

U drugoj fazi, strana riječ se više ne osjeća kao potpuno strani elemenat u jeziku tako da se njeno tumačenje ne daje, ali se istovremeno uviđa i da nije potpuno integrisana, što se posebno označava grafičkim sredstvima. Najčešće se piše kurzivom.

U trećoj fazi se može govoriti o pozajmljenici. Više se ne oklijeva u upotrebi strane riječi niti se ona grafički izdvaja. Ona je fonološki, morfološki i semantički adaptirana i potpuno je kodifikovana u jeziku primaocu. J. Emble smatra da je integracija potpuno završena kada se ne može više zamijeniti nijednom drugom riječi. Ne bismo se složili sa ovim mišljenjem koje potpuno isključuje sinonimiju.

Treba takođe razlikovati ksenizam i pozajmljenicu. Ksenizam je strana riječ koja označava vanjezičku realnost koja ne postoji u iskustvu nacije primaoca. Ksenizmi su riječi bez referenta u jeziku primaocu, ili one koje odražavaju posebna obilježja nekog naroda, folklor ili lokalnu boju. Dok pozajmljenica *monter* ima isti referent kao i njen model *monteur*, ksenizam *bukinist* ima referent u francuskom, ali ne i u našem jeziku. Zato se ksenizmi i ne mogu prevoditi jer bi se pri tom izgubila neka njihova suštinska značenjska ili konotativna obilježja. U rječnicima stoga možemo naći ili neodgovarajuće prevode ili leksikografske definicije. Ako se *bukinist* prevede kao antikvar, to je netačno, ako se da definiše “prodavac polovnih knjiga” gubi se lokalni kolorit. (M. Popović, Reči francuskog porekla u srpskom jeziku, Beograd, 2005, str. 20) Ksenizam je strana riječ koja nije potpuno integrisana u jezik primalac, budući da u njemu nema adekvatni referent. No, ukoliko se ovaj pojavi, ksenizam lako prelazi u pozajmljenicu. (Isto, str.21)

Distinkciju između dvije vrste jezičkih uticaja, kulturnih i intimnih uvodi L. Blumfeld.⁷ U nedostatku adekvatnijih, preuzimamo Blumfeldove

⁷ Language, New York, 1933, p. 444 i dalje.

termine koji su prihvaćeni u terminologiji kontaktne lingvistike. Možda bi bolje odgovarali termini “neposredni i posredni jezički uticaji”, no njih zadržavamo za određivanje uloge “jezika posrednika”.

Intimno pozajmljivanje nastaje u neposrednom dodiru dvije jezičke zajednice koje koegzistiraju na istoj teritoriji. Ova vrsta dodira srijeće se u graničnim područjima između dva jezika, između jezika nacionalnih manjina i jezika šire zajednice, ili između jezika iseljeničkih grupa i jezika zemlje u koju su se iselili. Blumfeld ovdje razlikuje viši ili dominantni i niži jezik i smatra da je uticaj jednosmjern, od višeg ka nižem jeziku.

Kulturno pozajmljivanje je posljedica širenja kulturnih uticaja jedne jezičke zajednice na drugu. Dok je intimno pozajmljivanje prije svega usmeno, kulturno se obavlja prevashodno pisanim putem. Veoma efikasni prenosioci kulturnih jezičkih uticaja su knjige (bilo da je riječ o književnosti ili drugim štampanim djelima), a od kraja 18. vijeka odlučujuću ulogu preuzima štampa. Kada se razmatra ovaj fenomen u međujezičkim uticajima valja prije svega vidjeti da li je riječ o intimnom ili kulturnom dodiru između dva jezika. U intimnom dodiru je bilingvizam uobičajena pojava, broj bilingvala je veliki, interferencija je jaka na svim jezičkim nivoima, a naročito na leskičkom. Za ovaj tip kontakta bilingvizam ima presudni uticaj na pozajmljivanje riječi. U kulturnom dodiru je broj bilingvalnih govornika mali, interferencija je slabija i bilingvizam nije neophodni uslov za pozajmljivanje. I manji broj bilingvala, međutim, u periodima intenzivnog pozajmljivanja može imati značajnu ulogu prenosioca stranih riječi. Da bi je vršila, bilingvalna grupa treba da ima visoki društveni i profesionalni ugled i mogućnost za lako širenje svog uticaja posredstvom štampanih djela i sredstava masovne komunikacije.

Osnovni razlog pozajmljivanja stranih riječi je potreba da se imenuje neki dotad nepoznati referent, koji prema tome nema naziv u određenom jeziku. Drugi razlog je potpuna leksička praznina u jeziku primaocu. Ponekad je strana riječ jezički ekonomičnija jer je odgovarajuća leksička zamjena složena jezička jedinica.

Raspravljajući o uzrocima pozajmljivanja, L. Deroa ih dijeli na dvije grupe: “*la nécessité pratique*” i “*les raisons de coeur*”, što A. Bonar naziva denotativnim i konotativnim pozajmljenicama⁸ (*denotacija-*

⁸ H. Bonnard “L’emprunt”, GLLF, t. 2, pp. 1584 -1585.

objektivan odnos između riječi i stvarnosti na koju ona upućuje; konotacijske asocijacije pobuđene riječima). Houp osporava ovu podjelu: "Ona je ostatak iz vremena kada je glavni cilj lingvističkih studija bio normativan, a istraživanja leksičke interferencije podređena purizmu". Houp smatra da se ne može raspravljati o tome da li je neka riječ prihvaćena namjerno ili slučajno, opravdano ili neopravdano, sa razlogom ili bez razloga, sa više motiva u nekim slučajevima nego u drugim, pošto svako pozajmljivanje ima svoj razlog.

I pored kritike podjela na denotativne i konotativne pozajmljenice, prostim poređenjem, može se uočiti da su neke riječi pozajmljene kako bi zadovoljile sasvim određene leksičke potrebe i da nemaju odgovarajuću zamjenu u jeziku primaocu. Druge je, pak imaju, ali se pozajmljuju iz nekih drugih razloga. Ovakve pozajmljenice često evociraju civilizaciju i kulturu jezika davaoca. U današnje vrijeme govorno lice često upotrebljava i unosi stranu riječ iz snobizma. Strane riječi koje imaju domaći ekvivalent, mogu biti eufemizmi ili se pak mogu koristiti sa pejorativnom konotacijom.

Bilo da je riječ o intimnom ili kulturnom dodiru između dva jezika, gotovo je uvijek, u određenoj episi, uticaj jednog jezika jači a pozajmljivanje u jednom smjeru mnogo intenzivnije nego u drugom. Romanski leksički uticaj na mnoge evropske jezike, pa među njima i na crnogorski, posljedica je njihovog vjekovnog prisustva na ovim prostorima, kao i njihovog ogromnog uticaja u različitim epohama.

Za razvoj jezika je značajno da li su jezici koji jedan na drugi utiču, slični ili ne; iz iskustva znamo da su jezičke interferencije lakše među srodnim, a manje brojne i rjeđe između međusobno stranih jezika; jedino leksika nije toliko pod uticajem srodnosti. Riječ pozajmljena iz stranog jezika uklapa se u domaće morfološke kategorije i pri tome poprima morfološka obilježja relevantna za jezik primalac, ili gubi izvorna obilježja ukoliko ona u njemu nijesu relevantna. Za istraživanje morfološke adaptacije pozajmljenica važno je definisati oblik riječi od kojeg polazimo u morfološkoj analizi. To je osnovni oblik riječi, koji je s morfološkog stanovišta neutralan.⁹ Osnovni oblik je onaj koji se u rečnicima nalazi kao odrednica (oblik nominativa jednine za imenice, nominativa jednine muškog roda za pridjeve, infinitiva za glagole). Osnovni oblik trpi dvije vrste promjena. S jedne strane, on ulazi u sistem fleksije, a sa druge, u

⁹ R. Filipović, 1986, str. 117.

sistem tvorbe riječi.

Fleksioni i derivacioni procesi sa stanovišta proizvodnje oblika riječi imaju dosta sličnosti: oba pretpostavljaju formiranje jezičke zajednice od jedne osnove i jednog vezanog morfema. Značajne su i razlike između ova dva procesa: fleksioni proces ne mijenja označenik, dok derivacioni proces mijenja odnose između označenika i označitelja. Rezultat derivacionog procesa je stvaranje novih leksičkih jedinica.¹⁰ Fleksioni oblici omogućavaju sintaksičko uklapanje riječi u šire jedinice, a oni nastali derivacijom i kompozicijom, pri čemu svaki ima svoju fleksionu paradigmu, predstavljaju leksičku ekspanziju osnovnog oblika riječi.

Iako je osnovni motiv pozajmljivanja strane riječi njeno značenje, semantički aspekt je dosad najslabije istražen dio opšte problematike leksičkog pozajmljivanja. Rezultat dosadašnjih proučavanja jezičkih dodira na semantičkom nivou je uočavanje dvije pojave:

1. adaptacije značenja pozajmljene riječi i
2. pozajmljivanja značenja strane riječi.

O adaptaciji značenja pozajmljene riječi govorimo kada se pozajmljuje cjelokupni jezički znak, i izraz i sadržina. O pozajmljivanju značenja govorimo kada se ne pozajmljuje cjelokupni jezički znak, već samo njegova sadržina. Pozajmljivanje značenja je prenošenje sadržine iz jezika davaoca, dok izraz pripada jeziku primaocu, bilo da se značenje strane riječi prenosi na neku domaću (semantička pozajmljenica), bilo da se pozajmljuje odnos između izraza i sadržine strane riječi (kalk).

L. Deroa,¹¹ iako ne pravi formalne podjele, ukazuje na neke promjene značenja:

a) značenje replike je jednako značenju modela u trenutku pozajmljivanja, no značenje modela je vremenom evoluiralo te na sinhronijskoj ravni dolazi do pojave “lažnih prijatelja”;¹²

¹⁰ J. Lyons, *Linguistique générale*, Paris, 1970, p. 150; J. Dubois, *Étude sur la dérivation suffixale en français moderne et contemporain*, Paris, 1962, pp. 3-4.

¹¹ L. Deroa, 1956, pp. 261-269.

¹² *Napomena*: U procesu značenjske adaptacije nekih riječi semantemi replike i semantemi modela toliko su se udaljili da se njihova značenja ne podudaraju ni u jednom kontekstu. Prevodeći ove riječi sa jezika primaoca na jezik davalac i obrnuto, nikad nećemo dobiti odgovarajući model, odnosno repliku. Ove riječi imaju dakle sličan izraz u jeziku primaocu i jeziku davaocu, ali im je sadržina različita. Čest slučaj “lažnih prijatelja”

- b) prilikom prelaska u drugi jezik, značenje riječi često gubi specifične nijanse, naročito ako prelazi iz specijalizovanog u opšti rječnik;
- c) pojednostavljenje značenja modela: pozajmljuje se samo jedno značenje riječi koja u jeziku davaocu ima više značenja;
- d) vlastite imenice iz jezika davaoca mogu postati zajedničke imenice u jeziku primaocu.

Ni T. E. Houp¹³ ne posvećuje mnogo pažnje promjeni značenja. On ukazuje na suženje značenja replike, ali primjećuje da se ono može i proširiti ukoliko replika u jeziku primaocu dobije nova značenja koje model nema.

R. Filipović¹⁴ u značenjski nivo takođe uvodi podjelu na primarnu i sekundarnu adaptaciju i ona može biti veoma koristan metodološki postupak za analizu značenja pozajmljenica. On najviše pažnje posvećuje promjenama u semantičkoj ekstenziji i razlikuje:

1. nultu semantičku ekstenziju, to jest potpunu podudarnost značenja modela i replike;
2. suženje značenja i to a) suženje broja značenja i b) suženje značenjskog polja;
3. proširenje značenja: a) proširenje broja značenja i b) proširenje značenjskog polja.

Za razliku od semantičke pozajmljenice, gdje rezultat jezičkog uticaja nije stvaranje nove riječi u jeziku primaocu, već se značenje strane riječi prenosi na postojeću domaću, kalk je reprodukcija jedne strane leksičke strukture pomoću domaćih elemenata. Ishod kalkiranja je nastanak novog leksema ili frazema u jeziku primaocu. *Kalkirati se mogu samo polimorfemski leksemi i više jezičke jedinice čiji su elementi značenjski transparentni.* Drugim riječima, kalkiraju se samo leksemi koji su motivisani.¹⁵ Teorijski,

srijeće se među internacionalizmima, riječima najčešće grčkog i latinskog porijekla, ali se njihovo značenje može razlikovati u pojedinim jezicima. Na primjer, cr. agitovati (fr. militer, faire de la propagande) i fr. agiter (mahati, protresti, uzrujavati...)

¹³ T. E. Hope, 1971, pp. 662-667.

¹⁴ R. Filipović, "Principi lingvističkog posuđivanja III. Semantički aspekt", Filološki pregled, 1 - 4, 1967, str. 13 - 94; Teorija jezika u kontaktu, Zagreb, 1968, str. 161-168.

¹⁵ B. Unbegaun, "Le calque dans les langues slaves litteraires", R vue des etudes slaves, XII, 1932, fasc. 1 - 2, p. 19.

prilikom postupka kalkiranja strani model se najprije raščlanjuje, a zatim se novi leksem stvara po istom obrascu, ali od domaćih morfema. Prilikom potpunog kalkiranja dobija se prevodni ekvivalent sa odgovarajućim leksičkim značenjem, ali se u jezik primalac unose novi leksički spojevi, što u suštini odslikava kreativni potencijal postojećeg standarda jezičkog sistema (dead ball<mrtva lopta). Kod djelimičnog kalkiranja pozajmljeni element polimorfemskog termina u engl. jeziku preuzima se bez derivacionog i flektivnog obilježavanja pridjeva, roda i broja (match-ball<meč lopta) ili se zadržavaju glasovne vrijednosti engl. slova (FIBA-FIBA-čime se narušava standard jezika primaoca).

Najvažniji razlog pozajmljivanja riječi je, ponovićemo, popunjavanje leksičkih praznina. U najvećem broju slučajeva strane riječi se preuzimaju radi leksičke realizacije specifičnih razlika koje ne iskazuju domaće riječi.

U uslovima današnje jako razvijene i jako isprepletane komunikacije izučavanje jezika se ne može ograničiti samo na ispitivanje susjednih idioma, već mora obuhvatiti kao što smo rekli, i druge dodire. Značajnu ulogu u procesu pozajmljivanja stranih riječi ima prestiž jedne civilizacije. Kod nacija sličnog kulturnog potencijala veći je davalac riječi ona koja ima viši prestiž. Time se može objasniti i izuzetna uloga koju engleski kao davalac ima u današnje vrijeme.

Strani jezički uticaji ne mogu se izbjeći ni u jednom jeziku. Oni proističu iz procesa internacionalizacije jezika. Strani jezički uticaji su podržani sve većom privrednom, političkom, kulturnom i drugom vrstom komunikacije i jezičkih međukontakata. 80% međunarodne komunikacije se odvija na engleskom u oblasti kompjuterske informacije.

Najznačajniji prenosilac stranih jezičkih uticaja u današnje vrijeme je štampa. Štampa je najčitanije štivo i podjednako je zastupljeno u svim društvenim slojevima. Dopisnici iz inostranstva često upotrebljavaju riječi stranog porijekla bilo u želji da označe specifičnost nekog pojma za koji ne postoji odgovarajuća domaća riječ, bilo u želji da dočaraju lokalni kolorit zemlje o kojoj pišu. (M. Popović, Reči francuskog porekla u srpskom jeziku, Beograd, 2005, str. 27). Na veliki broj stranih riječi nailazimo i u prevodima. Prevodilac veoma često ne nalazi domaću riječ i prinuđen je da upotrijebi stranu. Međutim dešava se da se to radi i iz lijenosti, kada prevodilac ne ulaže dovoljno napora da pronade domaću odgovarajuću

riječ. (I. Klajn, Razgovori o jeziku, Beograd, 1978. str. 44-49). Radio, film i televizija, trgovina i reklama mogu biti isto tako put kojim strane riječi ulaze u neki jezik. Moramo napomenuti i stručne terminologije. Teoretski, ovdje se može govoriti o primarnom pozajmljivanju, kada riječ iz stranog jezika ulazi u stručnu terminologiju jezika primaoca, i o sekundarnom pozajmljivanju, kada opšti rječnik jezika primaoca tu istu riječ pozajmljuje iz svog specijalizovanog rječnika. (M. Popović, Reči francuskog porekla u srpskom jeziku, Beograd, 2005, str. 27).

U toku govora, govornici stalno prilagođavaju svoje lingvističke i kulturne navike kako bi se obezbijedilo što bolje razumijevanje i prihvatljivost, vrši se dakle aproksimacija produktivnog i receptivnog iskustva, s težnjom da se postigne što veća jedinstvenost komunikacije. Pod jedinstvenom komunikacijom podrazumijeva se najveći stepen približavanja.

Iz prethodne analize proizilazi da se sociokulturni elementi manje ili više preslikavaju u jeziku. U tom pogledu vokabular je od prvorazrednog značaja. Referencijalno značenje odražava objekte u univerzumu i ono daje sadržinu lingvističkoj komponenti, a to istovremeno znači vezu između lingvističke i sociokulturne komponente. Ali vokabular pored referencijalnog značenja obuhvata i pojmovno značenje, dakle, značenje projicirano kroz prizmu govornika. Odavde se vidi povezanost vokabulara i sociokulturnih činilaca. Otuda, dok se obrađuju strukture i vokabular, istovremeno se implicitno određuju elementi društva i kulture jer je *kultura kompleks koji uključuje znanje, vjerovanje, umjetnost, moral, običaje, navike i mnoge druge elemente koje prima čovjek neke zajednice*.¹⁶

¹⁶ Mary Finocchiaro, op. cit., pp. 58 - 59.

Aleksandra BANJEVIĆ

**LANGUAGES IN CONTACT AND LINGUISTIC BORROWING:
ADAPTATION OF LOANWORDS**

Summary

Languages are in continuous contact.

Language contact have been studied in three directions:

- a. acquiring of language
- b. language derivation
- c. translation

In the process of language derivation model adaptations appear. The model adaptations show primary and secondary adaptation appearing on four levels.

Adaptation according to levels is carried out according to types of transphonemization, transmorphemization and levels of change of meanings on semantic level. Languages in contact and interference among languages are very complex phenomena because they are linked together with contacts and interwoven by diverse cultures and civilizations, so that their relations are not only linguistic based, but extra linguistic based, too. The words of romance origin we meet in our speech have not entered our speech at once. To the contrary this transition has lasted for several centuries.

Modern trends of learning foreign languages reflect the need of universal contacts among people and nations which makes it even more important for the research of Romance borrowings in the speeches of our coast because of the preservation of language- cultural heritage for the next generations.